

ERA.T-76.1.12848

A-2590

ENSV EHTUSKOMITEE VABARIIKLIK KOONDIS "EESTI RESTAURAA TOR"
RIIKLIK UURIMISE- JA PROJEKTEERIMISINSTITUUT
"EESTI EHTUSMÄLESTISED"

OBJEKT: Puitdetailide kataloog
ŠIFFER: I-84043
TELLIJA: TAMKI
TEOSTAJA: RUPI "Eesti Ehitusmälestised"

TALLINNA UKSE ARENGULOO LISI PÕHIJOO NI
III KÕIDE
~~18. SAJ. BAROKKUKU~~
18. SAJ. IV VEERANDI - 19. SAJ. I POOLE
KLASSITSISTLIK UKS

Peaarhitekt *[Signature]* H. Toss Osak. peaarhitekt
Osak.juhataja *[Signature]* K.Holland Proj. peainsener
Peaspetsialist

[Signature] T. Böckler
J. Maiste
[Signature]

Tallinn, 1989

KÖITE KOOSTAS:

arhitekt, kunstiteadlane

Thammi

T. VEISSERIK

KLASSITSISTLIKUD UKSED (18. saj. IV - 19. saj. II veerand)

18/19 sajandi vahetus on aeg, mil valgustusideedest lähtuv kultuurikäsitlus vormib balti aadli vaimsed püüdlused klassitsistliku ideaali kohaselt.¹ Arhitektuur ja kunst mõtestatakse ühiskonda teenindava, s.o. ühiskondliku moraali kasvatava ja tsiviliseeriva jõuna; looming seotakse mõistuspäraste reeglitega. Ratsionalistlik vaim ei too aga veel abstraktset kuivust, akadeemilist pedantsust, vaid selgust ja harmooniat. Arhitektuur vabaneb ülemäärasest imposantsusest ja areneb lihtsuse ja ranguse poole.

Varaklassitsismi allikaks on innustus kreeka-rooma kultuuripärandist, mida toitsid arheoloogilised väljakaevamised ja uurimused. 1733.a. Inglismaal tekkinud ühing "The Society of Dilettanti" publitseerib 1762.a. gravüüride ja kirjeldustega uurimuse Ateena muististest. 1738.a. olid alanud väljakaevamised Pompeis ja Herkulaneumis, 18. saj. III veerandil ilmuvad saksa kunstiajaloolase J. J. Winckelmanni (1717-1768) kreeka kunsti idealiseerivad tööd (Gedanken über die Nachahmung d. griechischen Werke, 1755. Geschichte d. Kunst des Altertums" 1764, Monumenti antichi inediti, 1767), millel on suur mõju ka Prantsusmaal ja Inglismaal. Varaklassitsism pääseb võidule Louis XVI (1774-1792) hoovis - siit ka nimetus Louis XVI stiil.

Selgete arhitektooniliste põhivormide - täisnurk, ring, ovaal - propageerimist alustati Pariisi kunstikriitikas juba 18. sajandi keskpaigas. Varaklassitsismis ühendatakse põhivormide rangus peenelt töödeldud rikkaliku ornamendiga. Prantsusmaal moodi tulnud Louis XVI stiili Saksamaal otseselt ei jäljendata, küll aga võetakse üle dekooriaparaat. Varaklassitsismi (saksapärase nimetusega *zopf* stiil) võidule pääsedes saavad ukсед, eriti peauksed rohke, antiikeskujudest inspireeritud dekoori (rippuvad vanikud, pilastrid, konsolid, pärlvöödid, trofeed, muusikariistad, vaasid jne.). See dekoor ei vormi ust plastiliselt, vaid jääb pinnapealseks; kompositsioonis domineerib horisontaali ja vertikaali range ja selge suhe. Seejuures esmane antiigi retseptioon toimub renessanssmeistrite vahendusel: arhitektuur jälgib veel palladiaanlikku doktriini, tislrikunstis on aimatav hilisrenessansi nikerduskunsti mõju.

Arhitektuuriloomingu lähemaks allikaks jäi esialgu ka prantsuse 17. saj. arhitektuuri rangeim klassitsistlik suundumus, mis Põhja-Saksamaal ja ka balti-saksa kultuuripiirkonnas oli levinud Hollandi ja Inglismaa kaasmõjul ja vahendusel.² Sama võime öelda ka ustekujundusest. Näiteks Potsdami Marmorpalees (1787-1790). K.G. Langhans), mille arhitektuur on oma aja kohta küllalt ranges ja lihtsas klassitsistlikus laadis, seejuures

¹ J. Maiste, A. Hein. Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventariseerimine. Tallinn, 1980. KRPI, A-514, lk. 70

² H. Keller. Die Kunst des 18. Jahrhunderts. Berlin, 1985, lk. 100
vt. Historische Möbel und Innenräume. Berlin, 1956, lk. 178, ill. 67

uksed sarnanevad Prantsusmaal 17. saj. lõpus moodi tulnud kolme tahvliga ustele.

Elujõulisena püsib ka rokokoolik uks, ulatudes Saksamaal 19. saj. alguskümnendisse, mil võib kohata nikerdustega välisuksi, kus kõrvuti nii zopf- kui rokokodekoori elemendid. Samuti ei tõrju ampiiruks kõrvale zopfstiilis uksi, vaid zopfstiilis dekoorielementeja kujundust kasutatakse samaaegselt ampiirlikega ja sageli võib ka ühel uksele leida elemente mõlemast stiilist.

Bestimaa klassitsistliku arhitektuuri arengut mõjustab 18. saj. lõpust alates Peterburi arhitektikond, mis aga puutub Tallinna tislrikunsti, siis siin jääb püsima saksa mõju. On ju ka uue metropoli Peterburi õukonnaringides tunnustatuim tislrmeister David Roentgen - saksa rokokoo - ja varaklassitsistliku tislrikunsti suurkaju, kellelt tsarina Katariina II tellib sadu mööbliesemeid.¹ Tallinna 18. saj. meistrite päritolu ja sellide võõrsil veedetud aastad seostuvad enamasti Saksamaaga, kust on pärit ka stiilianaloo- gias klassitsistlikele ustele.² Ka Eesti aladel on 18. saj. IV veerand üleminekuperioodiks, kus varaklassitsistliku stukkdekooriga interjööris võib olla nii rokokooks, hilisbarokne uks (hollandi-prantsuse 17. saj. rangemast "Vanaklassitsistlikust" suundumusest välja kasvanud lihtsam uks) kui ka zopfstiilis uks. Hilisbaroksetel ustel on 18. saj. lõpus pehmelt vormitud piirdelaud, mis varasematega võrreldes on mõnevõrra kitsam ja tagasihoidlikuma profiileeringuga.

Tallinnas puuduvad täpselt dateeritud näited. Belnevas, 18. saj. barokki käsitlevas osas nimetasime juba Vene t. 4 hoone II korrusel paiknevaid uksi. Möisaarhitektuurist 18/19. saj. peaks lisaks juba nimetatud J. Schulziga seotud hoonetele hulgaliselt teisi varaklassitsistlikke hooneid, kus algsed ukseid on veel lihtsa hilisbarokse või rokokooliku kujundusega. Näiteks itaalia päritoluga arhitekti poolt 1784.a. kavandatud Vääna mõisas,³ kus aknapildid on tüüpiliste klassitsistlike vormivõtetega (püstimpostil müntornament, rõhtimpostil hammaslõikejoon), ukseid on hilisbarokses laadis. Tahvilil on madala sirge astme abil esile toodud ristkülikuline väli, millel teise sirge astmega on joonistatud veerandkaarega ümardatud nurkadega ristkülik. Piirdelaud sarnanevad eelnimetatud Vene 4 ustel kasutatule. Uksi on arvatud ehitusaegseiks⁴ ja kui sondaažid ja lähemad vaatluse seda ümber ei lükka, siis tuleb tunnistada, et 18. saj. lõpus siseruumidesse tüüpiline

¹ H. Krusel. G. Himmelheber. Die Kunst des deutschen Möbels. Bd. III. München 1972, lk. 8

² J. Maiste. Tislrikunstist Harjumaa 18. sajandi II poole mõi samajades - Kunstiteadus ja -kriitika. Tallinn 1981, lk. 191

³ A. Hein. Harju raj. Vääna mõisa ajalooline õiend. Tallinn 1987, A-1680

⁴ Ibid, lk. 29

Louis XVI stiilis üks alati ei jõudnud. Udriku mõisa härrastemaja (1800-1810) siseüksed (beletaažid), mille proportsioonid on analoogilised Ääsmäe rokokooustele, on saanud juba rangema vormi. Uksetahvlite väli on täisnurksete väljalõigetega nurkades. Ligikaudu samast ajast üks on Purila mõisa peahoone. Sealsete ukse kompositsioon ja dekoor (pilastrimotiiv kanneleringute, nikerdatud pärgade, rosettide, müntornamendi jms.) pärineb varaklassitsismist, kuigi hoone arhitektuur ja ehitusaeg (hoone valmis tõenäoselt 1810.a.) kuulub T. Maiste uurimuste kohaselt siinse küpsklassitsismi algusse.¹ Siinkohal ei tahaks nõustuda samas toodud piiritlemisega, et arhitektooniliselt üleehituselt ja kasutatud motiivistikult kuulub ka Purila peauks sisuliselt 19. saj. klassitsismiperioodi.² Hoopis tabavam on varasem T. Maiste määratlus, kus arvestades nii arhitektoonilist, kahekõrvuti asetatud pilastrina üles ehitatud üldkompositsiooni kui ka dekoorielemente, nimetatakse ust 18. saj. lõpukümmendite klassitsismi küllaltki stiilipuhtaks näiteks.³ Raske on öelda, millal tuli Tallinnas kasutusele ja kui kaua püsis moes pilastrimotiiviga varaklassitsistlik välisuks. Kui Tartust võime nimetada näiteks 1786.a. valminud Raekoja (I. Walter) peauks,⁴ siis Tallinnas nii täpselt dateeritavaid varaklassitsistlikke ukse ei ole. Zopfstiili tunnuseid (kannelering, pilastrimotiiv) kandvaid ukse võib kohata samaaegselt ampiirustega kogu küps- ja hilisklassitsismi perioodil. Seda nii Tallinnas kui mitmetes Eestimaa mõisates, samuti näiteks Riias. Seetõttu on stiilkriitiline dateerimine umbkaudne, võib ainult nentida, milline ustest on stiiliarengulisest aspektist hilisem.

Tallinna varaklassitsistlik peauks on nii nagu eelvaadeldud rokokooüks lihtsas, tagasihoidlike mõõtmetega avas. Valgmik on eraldatud profileeritud impostiga. Tavaline on nn. karniisiprofiil nikerdatud dekooriga (mõigas munavöödi, lehtornamendi või põimpaelaga, selle all hammaslõige ja nõgus pind; allservas kitsas pärlvööt). Valgmiku keskel tugevate vaheprossidega eraldatud laternaklaas, millest kummalgi pool diagonaalruutudeks jaotatud klaasipind või kitsastest liistudest chinoiserie-ehk keppe-motiivid klaasipinna ees). Laternaklaas on eraldatud ornamenteeritud pros-

¹ K. Kodres, J. Maiste. Purilast Ingliteni. Kunst 70/2 Tallinn 1987, lk. 41

² Ibid

³ J. Maiste. Tislerikunstist Harjumaa mõisamajades, lk. 191

⁴

sidega, ülaosas rõhtse vaheprossiga eraldatud arkaadimotiiviga või põiminguga pind. Taolist valgvikukujundust kasutatakse hiljem ka ampiirustel. Varaklassitsistlikul uksele võis laternaklaasi raamistada ka nikerdatud loorberipärg (vt. Vene 16 ja Pikk 29 ukseid).

Ukselehe kujundus põhineb sambamotiivil. See koosneb nii nagu rokokoo-ukselgi postamendist ja tüvest, mida osal ustel kroonib karniis. Postament on moodustatud kannelleeritud tahvli abil, mida külgedel piiravad pilasterliistud, ülal ornamenteeritud vahevöö all on baasisena varvaslaud. Tahvli alumisel poolel on kannelüürides enamasti ümarprofiilsed liistud, ülaosas vahevöö; all on rippuv rätt või vanik. Pilasterliistud on allapoole ahanevad. Ülal ruudukujulisele alusplaadile lõigatud rosett või teemantkvaader tilgutitega. Selle all süvistatud tüveosa, mis on kas üleni ornamenteeritud (müntornamenti meenutava madalreljeefse dekooriga), või on üksnes ülaosas kitsa liistu abil moodustatud motiiv - romb, mille^{all-} tipus rippuv kelluke. Pilasterliistu allservas jällegi tilgutid.

Ülemine tahvel on ääristatud profiilliistuga. Tahvli ääred süvistatud, ristkülikuline väli keskel on madala astmega esile toodud. Selle ülemistes nurkades rosetid, all nurgalaiendid tilgutitega või samuti rosetid. Rosetid nikerdatud ruudukujulisele alusplaadile. Tavaline on 8 õielehega, peenelt nikerdatud rosett.

Vahevöö on pisut eenduva ala- ja ülaserivaga, mille vahel on üleni ornamenteeritud tasapind. Ornamendiks on sagedamini atika põimpael või mandri-^etaoline nikerdus; Pikk 66 ukse vahevööül ringidesse lõigatud rosetid.

Tuuleliist on lame, ristkülikulise profiiliga. Esiküljele on süvistatud ornament (müntornament jms.). Liistu ülaosas nikerdatud kapiteel, all postament või baasis.

Varvaslaud on profileeritud ülaserivaga, mille all olev tasapinnaline osa on kaunimatel näidetel ilustatud püstsete süvarihvade abil.

Belkirjeldatud varaklassitsistlike uste dekoor sarnaneb mõneti renessanssdekooriga. Näiteks niisuguseid allapoole ahenevaid pilastreid (terme), kus ülal teemantkvaader, tüveosa kannelleeritud või müntornamenti taolise süvistatud dekooriga, kohtame näiteks Vredeman de Vriesi gravüüridel (Veederley dieverse Termen op de V ordene der Edificien tot behoof alle Beelt Stenhouwers, Scrinwerkers, Glassermers..., Antwerpen, 1560) De Vriesi kogu Põhja-Saksamaal ja Skandinaavias populaarne ornamentika kajastus ka Tallinna tiseritöös. Võib arvata, et maneristlikust vormikultuurist kohapeal säilinud näited mõjustasid ka varaklassitsistlikku tiseritööd, soodustades klassikalisest mõneti erinevat dekoorikäsituslust.

¹ E. Frossmann. Säule und Ornament. ill. XVII

² Ibid, lk. 122

Kaudselt on varaklassitsistliku zopf- ehk Louis XVI stiiliga seotud ka hilisemad, veel 19. saj. II veerandilgi valminud peauksed Vaksali põik 3, Rataskaevu 36, Lai 43, Lai 28, kus kahe püstkülikulise tahvli asemel näeme 3 tahvlit. All ruudukujuline või pisut kõrgem tahvel, ülal poolteist või 2 korda kõrgem tahvel. Keskmine tahvel on kitsam, Rõhtsuunda rõhutav ja asendab kujunduslikus mõttes vahevööd. Tahvlite kaunistusena on kasutusel nii varaklassitsistlikud (kameleering, nurgaroseetid või nikerdatud pärg) kui ampiirilikud dekoormotiivid (madala astme abil esile toodud romb või oktagon). Profileeringud sarnanevad ampiirustele. Nähtavasti on eelkirjelatud kujundusega ukseid kasutusel samaaegselt tüüpiliste ampiirustega, mida vaatleme alljärgnevas osas. Ainsana on ülalnimetatud udest dateeritud Vaksali põik 3 uks, mis pärineb 1940.-ndaist a.

Siseuks (Louis XVI stiilis, mille kohal pidulikus ruumis kõrgub stukkdekoori või maalingutega supraporte, on küllaltki lihtne. Tavaline on kahe tahvliga uks, kus all ruudule lähedane, ülal püstkülikuline tahvel) või 3 tahvliga uks (lisandub keskmine rõhtsuunaline tahvel või siis on ülal ja all ruudukujuline, keskel püstkülikuline tahvel), mille välja nurkades rosetid. Rosetid võivad olla treitid või nikerdatud. Esineb ka uksi, kus tahvli väli nurkades on täismurksete või veerandkaarsete väljalõigetega ja rosetid puuduvad. Väli, mis on reeglina esile tõstetud kahe madala astmega, võib ka siseuksel olla nurgalaiendite ja tilgutitega, nii nagu see sagedane on Tallinna välisustel. Ukseava raamistavad piirdelauad on ornamenteeritud, eriti tüüpiline Louis XVI stiilile on kameleering. Piirdelaud algab baasiseaga, mis kõrguselt vastab plintusele; nurkades kaunistavad piirdelaudu rosetid, lihtsamal juhul teemantkvaadrid.

Proportsionaalne jaotus varaklassitsistlikel ja rokokoostel oluliselt ei erine, sama maksab ka ukseava mõõtmete kohta, mis jäävad suhteliselt tagasihoidlikeks.

Profileeringud nii nagu dekoorgi on varaklassitsistlikel ustel peened ja ranged. Tahvli ääred on faasitud, väli keskel on esile tõstetud 1-2 sirge astmega (Meenutagem võrdluseks, et hilisbarokis - rokokoos oli üks astmetest nõgusa või ümara profiiliga). Välisuksel ääristab tahvliid profiilist või profileering raamlaua servadel. Peab ütlema, et Vene 21 rokokooukse ja Vene 16 tüüpilisel varaklassitsistlikul uksele on tahvli ääristavad profileeringud analoogilised. Mõlemal juhul on tegemist sirgete vaheastmete vahel asetuva ümarprofiiliga, millele liitub nõgusalt tahvli poole laskuv osa väikese mõikaga lõpus. Selline profileeringu peenenemine tahvli poole lisab sügavust.

Piirdelauad on enamasti tasapinnalise kandilise vormiga, kaunistatud korrapärase, meetrilise rütmiga sisselõigetega: näiteks profiil 7. poolkaarse sisselõikega kannelüüriga või vastupidi, kuni 7 eenduva mõikaga, mis piki piirlauda jooksevad. Samuti on kasutusel saehamba taoline tihe kolmurne põiksumaline sisselõige, mis profiili keskossa jätab nn. piimustri. Lisaks esineb müntornamenti meenutavate dekoratiivsete täketega piirdelaudu, Suur Karja 2 ustel on pärlvöödi ja põimpaelaga kaunistatud piirdelauad.

Viimistlus ei erine rokokoooste viimistlusest - 18. saj. IV veerandil kasutatakse ju Louis XVI stiilis stukkdekoori juures rokokoooksi, kuid nende värvilahenduse määras ikkagi varaklassitsistlik üldkompositsioon. Ka 19. saj. alguseks on endiselt kasutusel õrnad värvitoonid, eriti sagedane näib olevat rohekashall või vesihall. Näiteks Saue mõisahoonel saalis (ca 1805.a.) on ukse esialgseks viimistluseks olnud rohekashall õlivärv, profiilid ja nikerdatud detailid on olnud kaetud kuldpronksiga. Kõige pealt on ust terve pinna ulatuses kaetud krunt-tooniga (kulla all on üks, väga õhuke värvikiht, tahvlitel ja raamlaudadel 2 halli värvikihti).¹

Kokkuvõtteks rõhutame, et varaklassitsistliku dekoori edasi kandudes 1820-30-ndatesse aastatesse on viimistlus, profileeringud ja proportsionaalne jaotus enamasti need küps- ja hilisklassitsismi reetvad tunnused, mis võimaldavad eristada hilisemaid uksi.

KÜPS JA HILISKLASSITSISTLIK UKS

Klassitsismi arenedes varasest küpse klassitsismini, muudab vormid veelgi lihtsamaks. Küpsklassitsismis saavutab vormide lihtsus ja lakoonilisus maksimumi, seejuures iga üksikelement kristalliseerub ülimalt kooskõlas kogutervikuga. Ehituskunst tugineb enim ruumilis-mahulise osa väljenduslikkusele ja proportsioonide kooskõlale. Küpsklassitsismi ülevas anfilaadis ei saa uks olla pilgupüüdjaks ja kütkestajaks. Ka pidulik tiibuks on vaid osa suurust tervikust, rikkalikum on vaid piduliku ukse stukkraamistus, mis ühetaoliselt kordudes koondab ukse ühtsesse rütmilisse ritta. Kinnistub traditsiooniline paraadiruumide järjestus, kujunevad küpsklassitsistlikud proportsionaalsed suhted. Ruumistruktuur kujuneb sedavõrd reeglipäraseks, et paljud mõõtmed on otse matemaatiliselt modelleeritavad. Teades ühe ruumi kõrgust, võib määrata üsna suure täpsusega ülejäänud gabariitmõõtmed ja lisaks ka akende, uste ja

¹ Andmed T. Böcklerilt

ahjude kõrguse ruumis.¹ Seejuures anfilaad seob ruumid tervikuks, kus oluline ei ole ühegi ruumi proportsioonid ja mastap eraldi, vaid selle kooskõlastatus, analoogia või kontrast kõikide ülejäänud ruumidega anfilaadis.² Barokkanfilaadiga võrreldes on mastaabid mitmekesisemad, ruumimahud vaheldusrikkamad, ukseavad kõrgemad. Saal nihkub üha sagedamini tsentrist anfilaadi lõppu. Klassitsismis saab anfilaad kohustuslikuks ka jõuka linnakodaniku elamus. Juba varaklassitsismis kasutusele tulnud ühenduskoridor, muudab ruumikasutamise piisavalt paindlikuks.³

Klassitsismi lõpuperioodil ilmunud arhitektuuri käsiraamatud toovad hulgaliselt juhendeid uste valmistamiseks. Ukseava paigutamiseks fassaadil ja plaanil, ukseava ja ukselehe kujundamiseks.

Välisuste kõrgus kooskõlastatakse muuseas fassaadi iseloomuga ja uste kõrgus ühtlustatakse mingi horisontaaljoonega, mille moodustavad vöö, aknad, nende kaunistused jm.

Plaani koostamisel püütakse paigutada ukсед nii, et see vastaks vajalikele ühendustele, oleks akende vastas või, äärmisel juhul, aknanišside vastas. Kuid valida, missuguse akna või nišsi paljudest, mille telje vastas asetseks ukse telg, see sõltub mugavusest, mis vajalik hoone kindlaks otstarbeks. Eluhoonetes paigutatakse tavaliselt ukсед põikseintes ligi arssin (71 cm) välisseinast või rajatakse telg otsasei na välisnurgale lähemal asuva akna telje vastu. See tähendab seinte keskosa jäetakse vabaks mööbli paigutamiseks... Vastupidi, töötamiseks ette nähtud hoonetes, kus on vajalik valgus, lauad jms. paigutatakse sel põhjusel akna alla, ukсед aga põikseintes paigutatakse nende keskele või akna vastas asuva seina lähedale. Uste asetuse ühel sirgjoonel, ühendatamaks tubasid anfilaadi, pakub küll võluv ja mitmekesist perspektiivi, kuid tehes kõik toad läbikäidavaks, kaotab sees hädavajaliku mugavuse".⁴

¹ Eeltoodud väide põhineb Moskva klassitsistliku arhitektuuri uurimustel.

Vt. И. Киселёв. М. Шапеевалов. Принципы формирования внутреннего пространства рядовых жилых домов Москвы конца 18 - первой половины 19 веков. Методика воссоздания объёмно-планировочной структуры при восстановлении утраченных памятников культуры. стр. 191.

² Л.В.Тыдман. Пространство интерьера в московских особняках первой половины 19 в. - Памятники русской архитектуры и монументального искусства. М., 1980, стр. 162-181.

³ М.Е.Головин. Краткое руководство к гражданской архитектуре или зодчеству. Спб. 1789, стр. 52-53. И.Лем. Теоретические и практические предложения о гражданской архитектуре, л. 1-3. Спб., 1792-1794, стр. 27.

⁴ Т.А.Петрова. Особенность анфиладной системы в русской архитектуре середины 19 в. - Культура и искусство России 19 в. Ленинград, 1985, стр. 96. И.Свизев. Учебное руководство к архитектуре... Спб. 1839, стр. 93.

Ukseava 19. saj. I poolel on enamasti täisnurkne, hilise ampiiri ajal on kasutusel ka segmentkaarne ava. Nii 18. saj. lõpu kui 1930-ndate a. arhitektuuriraamatuis ukseavade proportsioonid määratakse veel orderijärgselt. Selleks pakutakse endiselt Vignola Scamozzi, Sturm jt. autorite raamatutest laenatud reegleid, kuid need ei olnud nähtavasti mõeldud tingimusteta täitmiseks.¹ 1838.a. kirjutatakse: "Uste ja akende mõõtmed määratakse vastavalt valitud orderile, vastavalt ehitusosade proportsioonidele ja koha vajadustele... Piirded, friisid jms. peab vastama valitud orderile. Muuseas seda reeglit ei jälgita alati: see oleks arhitektile koormav. Õppimine, harjutus ja maitse määravad kaunistuste sellise laiuse, etteasted profiilid, mis vastavad kogutervikule.² Üha rohkem juhtnööre seostub argipäevase ja funktsionaalsega: "Siseukse laiuse määratakse vajaduse kohaselt. Kitsam ei tohi olla alla 1 ¼ jala (89 cm) ja selle kõrgus 2 ½ jala, mis on küllaldane läbiminemiseks, inimese pikkust arvestades, kuid niisugusest uksest ei saa läbi viia mööblit vms."³

Reegleid tuuakse ka ukseava kaunistamiseks, kujundamiseks. "Kiviehitustes uksi kaunistatakse vahel piiretega, mis on isegi hädavajalikud puumajades, et katta krohvi ja puitpiida kokkupuutekohta. Rikastes tubades asetatakse ukse külgedele sambad või pilastrid, mis kannavad antablementi, mida sageli kroonib frontoon, see, muuseas, on hoone sees vastuolus oma otsesele funktsioonile (katuse otsasein)...

Harilikum uste kaunistamine on nm. supraporte, mis vastab aknasimsile. See seisab piirdel või konsoolidel. Tema abil ukсед viiakse vahel ühele joonele akende ülaservaga, kui ta kaugus ukseava ülaservast on ligi ¼ osa nende kõrgusest."⁴

Üha rohkem pannakse kirja puht utilitaarseid nõudmisi.

"Ukse mõõtmed ja kaunistused sõltuvad hoone tähtsusest ja kohalikest vajadustest. Täiesti arusadav, et suurtes ehitustes, mis on määratud suure inimhulga läbilaskmiseks, uste laius peab olema suurem, kui tavalistes elumajades, kus läbi ukse ei lähe korraga kunagi rohkem kui kaks inimest, aga selleks on küllaldane 1 ¾ jalga, samal ajal kui esimesel juhul uste laius peab olema vähemalt 2 ½ jalga..."⁵

Kui võtta arvesse, et läbi välisukse, samuti eeskotta minnakse talvel kasukas, läbides ainult ühe uksetiiva, et vähem jahutada temperatuuri sees, siis see tiib ei tohi olla kitsam kui 1 jalg."⁵

Arhitektuuriraamatuid võib lugeda terve rea juhtnööre ka ukselehtede valmistamiseks. "Uksed elutubadesse tehakse kahe poolega, tahveldisega, mille mõlemal küljel on profileering... lihtsates tubades enamasti ühe poolega, aga vahel ka kahega. Uksi valmistades on vaja jälgida, et üks rõhtsest raamlaudadest ei oleks madalamal kui 1 arssin ja 2 versokki (80 cm T.V.) põrandast ja mitte kõrgemal kui arssin ja 6 versokit (97,7 cm T.V.), et pealepandava luku kruvimisel sellele põiklauale oleks mugav kätte võtta käepidet ja ust avada. Lukk, v.a. sisselõigatud, peab tingimata olema kinnitatud

¹ vt. И. Лем. Теоретические и практические предложения о гражданской архитектуре с объяснениями правил Витрувия, Палладия, СПб. 1779, ч. III стр. 30

² А. Рудольский. Домостроение с планами, фасадами... М., 1838. Часть первая стр. 20

³ Бенедор. Интерьерная наука в производстве работ при укреплении и архитектура гражданская. СПб., 1802. т. 2 стр. 153

⁴ И. Свйазев. Учебное руководство к архитектуре. СПб., 1839, стр. 96

⁵ Ibid, lk. 164

⁶ Ibid, lk. 166

põikpuule (raamlauale); kui aga pealepandav lukk kinnitada tahvlile, siis see ei sobi nii välimusele kui tugevusele. Raamlaud tehakse 2 1/2 tolli (6,35 cm) paksustest laudadest, tahvlid 2 tolli (5,08 m) paksustest. Piirdelauad uste ümber tehakse 1 1/2 tollistest (3,8 cm) laudadest... baasitud piirdelaudade all lüüakse... 2 tollistest (5,1 cm) laudadest."¹

Ehitustisleritöös eeltoodud reegleid täpselt ei jälgitud, küll aga kõlbavad nad iseloomustamiseks üldisi tendentse, ühiseid nii Venemaa kui Baltimaade klassitsismis. Küpsklassitsistlik arhitektuur on loomult internatsionaalne. Internatsionaalne oli ka arhitektikond, kes Eesti aladel sel perioodil töötas. Nimetagem C.L. Engelit, L. Ruscat, C. Rossit. T. Maiste märgib, et senisest rohkem peame võrdlusmaterjali otsima Peterburi ja Moskva arhitektuuris. H. Pirangi ja H. Üpruse uurimustes oluliseks tunnistatud Peterburile Moskva.² Mis puutub ehitustisleritöösse ja ukse kujundusse, siis ka siin peaks otsene saksa mõju kahanema. Nimelt 1785.a. kaotas Venemaa käsitöökorraldus, mis kehtis ka Balti kubermangus, tsunftikorralduse ja saksa tsunftimeistrite monopoli; 1826.a. määrusega keelati sellide rännu-aastad välismaal ja välismaalaste tööle võtmine.³ Ometi võib siinset tiseritööd endiselt vähemalt Moskva omast erinevaks lugeda. Ilmselt jätkus Tallinnas vana tsunftitraditsioon, mistõttu võeti sageli omaks Euroopas üldiselt levinud lihtne ampiirskeem, kuid profileeringud ja täpsem teostus jälgisid vanu kätteõpitud võtteid. Võrreldes Moskvas säilinud küpsklassitsistlike ustega on Tallinna ukсед peenemate, vähem jõuliste profileeringutega. (Moskva ampiiruste profileeringutele sarnaseid robustseid kohtab Tallinna tiseritöös alles historitsistlikel ustel). Rohkem on ühisjooni stukdekooris ja ukseavade raamistuses.

Tallinna mitmekordselt ümberehitatud hoonetes on ukseavade suurus ja paigutus sageli sõltuvuses varasemast. Terviklikku klassitsistlikku planeeringut kohtame rohkem mõisaarhitektuuris. Varaklassitsismi asendumine küpse klassitsismiga algas Eesti mõisaehituses 19. saj. algusaastail. Esinduslikematel mõisahoonetel (näit. Kernu, 1810, arh. C.L. Engel, Uus-Riisipere, 1821, Kolga, 1821, Saku 1830) on selged ja julgelt liigendatud mahud.

¹ В. Федосеев. Руководство к построению деревянных домов. СПб., 1831, стр. 52

² J. Maiste. Rapla rajoon, Hõreda mõis. Ajalooline õiend. Tallinn 1979. KRPI A-232, lk. 20

³ Pullat lk. 315

Traditsiooniline kolmeosaline jaotus tuuakse 1820-30-ndail a. esile kaugele ette ulatuvate külgrisaliitide ja keskse võimsa sammastportikusega, mille varjus on peauks. Ukse- ja aknaavad fassaadil on lihtsad, ilma erilise krohvraamistusega. Eelistatum on rõhtsuunda rõhutav meetriline rütm. Peaukse ja aknaavade ülaseriv on ühel joonel. Ka sisearhitektuuri iseloomustavad selged proportsioonid, suured liigendamata seinapinnad, kõrged ukseavad. Kirjeldades Kolga mõisa (ümberehitus 1820.a.) saali märgib H. Üprus "Klassitsism avaneb siinsete vormide "kuldsetes vahetordades" (ruum, aknad, uksead, dekoori piirjooned)".¹

Ukseava on esindusruumis eriti kõrge ja seda kroonib raskepärane, konsoolidele toetatud karniis. Näiteks Uus 16 hoone (C.L. Engel, 1809-10) saali kõrge tiibuks oli raamistatud profileeritud ja lehtedevööndiga ääristatud piirdeliistuga, ukse kohal oli kaugele välja ulatuv ehiskarniis rullunud akantuslehtedena kujundatud konsoolidel.² Ehiskarniisi ja ukseava vahele jääval pinnal raske, keskel paelaga põimitud tammevanik.³ Sarnast stukkdekoori ja raskepärase karniisiga ukse kohtame ka Riisipere saalis. Sealses kuppelsaali ukseava on ca 1,5x2,7 m, anfilaadi kaugus seinast on küllalt suur - ca 1,9 m. Alumise korruse ukseavad on hoopis väiksemad (ca 1x1,9 m). Märkimisväärased on ka Kolga mõisa saali kõrged, peaaegu laekarniisini ulatuvad uksead, mida ääristavad kannelleeritud ja lindiga põimitud piirlauad ning kroonib lai supraporte ehiskonsoolidel karniisiga.⁴ Lihtsal ukseal, aga ka välisuksel stukkraamistus konsoolidele toetatud karniisiga tavaliselt puudus. (Karniisiga peasissepääs on näiteks Uus 16 hoone fassaadil).

Küpsklassitsistlik peauks on kõrge valgmiikuga varustatud tiibuks. Valgmik on jaotatud vaheprossidega, keskele on tavaliselt jäetud laternaklaas. Klaasipinna jaotamisel on ühe lemmikvõttena endiselt kasutusel keppemotiiv, kuid esineb ka teistsuguseid lahendusi. Näiteks Uus 16 hoone peaukse valgmiikul oli keskel ristkülikuline laternaklaas; klaasipind kummalgi küljel oli jaotatud diagonaalprossidega, mis lähtusid selle pinna keskel asuvast väiksest ruudust.

Rõhtimpost võib olla endiselt ornamenteeritud, kuid esineb ka lihtsaid, ilma ornamendita näiteid, samuti varasemast erinevat madalreljeefset lehtornamenti.

¹ H. Üprus. Kolga mõis. Ajalooline õiend. Tallinn 1956. Mns. KRPI arhiiv, lk.20

² H. Üprus. Carl Ludwig Engel Tallinnas. Töid kunstiteaduse ja kriitika alalt. Tallinn, 1980, lk. 158, ill. lk. 167

³ Ibid.

⁴ H. Üprus. Kolga mõis. Ajalooline õiend. Tallinn, 1956. KRPI arhiiv, lk. 1956

Ukselehe kujundust iseloomustab varasemast rangem kujundus ja lihtsus. tunud dekoor. Levinuimaks kujuneb tasapinnaline geomeetriline motiiv: madala sirge astme abil joonistatud romb, ring või oktagon, mis kaunistab tahvleid ukse esiküljel. Ukseleht on endiselt kahekihiline ja tagaküljel on Tallinna ampiirustel tavaliselt endiselt laudkilp pöönadel.

Ukselehe proportsionaalne jaotus on range ja selge; esineb 2-5 tahvliga ukse. Levinuim on 3. tahvliga ukseleht, kus all ja ülal ruudukujuline, keskel püstkülikuline tahvel. Samuti esineb ukse, kus all ruudule lähedane tahvel, selle kohal kitsas rõhtsuunaline ja ülal püstkülikuline tahvel. Selline jaotus kõrgel uksele pikeneb 5-tahvliliseks, kusjuures ülal kordub taas rõhtsuunaline ja ruudule lähedane tahvel. Tallinnas on 4 võrdse tahvliga ukse erandlik - näitena võib nimetada P. Peeter-Pauli kiriku (Carlo, Rossi, 1845) peaust, kuid üldiselt on ka selline jaotus ampiirile iseloomulik.

Siseüksed küpsklassitsismis on tavaliselt välisustele analoogilised. Ka neil on kaunistuseks geomeetrilised tasapinnalised motiivid (rombid, oktagonid), kuid seegi lihtne dekoor võib puududa.

Profileeringud küpsklassitsistlikel välis- ja siseustel on sageli analoogilised (varaklassitsismis sise- ja välisukse profileeringud olid enamasti erinevad). Raamlaua tahvli ääristavatel servadel võib mõlemil olla lihtne veerandkaar, mis on eristatud raamlauast 2. sirge astme abil. Profileering võib nüüd alata ka eenduva sirge pinnaga, mis moodustab ca 2 cm laiuse vöödi, seejärel on üleminek tahveldise pinnale hanekaela abil (vahel harva nõguspinna abil).¹ Kui tahvli keskväli 18. saj. barokkustel on tahvli väli tavaliselt esile toodud nõgusa kaarega ja täismurkse astme abil, siis ampiirustel on enam levinud sirge, täismurkne astendus.

Piirdelaudadel on levinud lihtne profileering, näiteks hanekael, mis eristab 2-3 sirget vööti, mis astmeliselt ukseava poole langevad ja lõpuks veerandkaar).

Viimistlus klassitsismiperioodil on reeglina ühetooniline. Uksed on valmistatud enamasti männi- või tammepuidust. Tammepuitu ei värvitud, selle viimistluseks jäi läbipaistev lakk. Männipuidust ukseid kaeti peale värnitsaga töötlemist 2-3 korda. Värv oli hele, sinakasroheline varjundiga. Viimistlus tehakse endiselt suure hoolega. Sellest tunnistavad ka arhitektuurikäsiraamatud. Kuna Tallinna ampiiruste viimistluse kohta konkreetseid tähelepanekuid on suhteliselt vähe, lisame siinkohal väljavõtte arhitektuuriraamatust.

¹ Huvitav on märkida, et Tallinnas on nõgusat kaart kasutatud klassitsistlikel ustel harva, Moskva ustel on hanekael kasutusel rohkem varase ampiiri ajal, hilisampiir kasutab enam nõguskaart

"Tubades ukсед, piirdelauad... aknalauad jm. kaetakse valge värviga. 3 korda. Esimene kord krunditakse hallika õlivärvi ja kriidiga, teine kord valge värviga, mis on valgest värvainest, keedetud õlist ja tärpentiinist; selle kuivamise järel nühitakse pimsskiviga ja tasandades kogu värviviimistluse, kaetakse puhtalt sellesama valge ja keedetud õli seguga, lisades natuke rohkem tärpentiini ja vähem õli, et värv aja jooksul ei muutuks sellest (õlist T.V.) kollaseks, p.s. värv, mis on ^{valge} ligi 5 nädalat) järgmisel kombel: Tavaliselt kruntimise ja teist korda värvimise järel nagu kord ja kohus uksi või mingeid teisi esemeid poleeritakse vee ja pimssiga, seejärel pahteldatakse need väikeste viltuste labidakestega, s.o.: hõõrutakse nendega paks õlivärv või pahtel (pahtli koostamiseks tarvita- takse: ookrit 2 naela, umbrat pool naela, valget värvi nael, musta veerand naela, ränimalahhiiti (sibirlet) 2 zolotnikut (2x/96 naela) ja kõik paksult koos hõõruda keedetud õlis) üle kogu ukse või mingi muu eseme, nii, et augud ja ebaühtlused kattuksid värviga; seejärel uuesti hõõrutakse kuiva- nud pinda pimssiga ja värvitakse kolmandat korda õlivärviga. Niimoodi kor- ratakse paheldamist ja poleerimist seni, kuni ese ei muutu siledaks ja ühtlaseks, ja lõpuks juba kaetakse puhtalt lakiga, mis on lahustatud Kremsiferveissiga, et üksnes lakiga ese kollaseks ei muutuks, valmistatud tärpentiiniga, saab kiiremini kuivaks. Igaks juhuks, et valge värv ei saaks aja jooksul kollakaks tõmbuda, tuleb peale tärpentiini lisamise ka värvi segada paksemalt!

"Värvida lühikese tugevakarvalise pintsliga, millele veidi värvi on võetud, hõõrudes tugevalt ettevõetud asja, et värvis vähem õli sisalduks, kuna see teeb värvi kollakaks. Tuleb jälgida, et välisuste värvimisel ei lisataks värvile tärpentiini, kuna see nii õue õhu käes kaotab oma jõu ja värv mis sellega on segatud muutub aja jooksul tolmuks."

19. saj. ustel võime juba leida pahtelduskihi, varasemad Tallinna ukсед on reeglina ilma pahtlita. Eriti hoolikalt pahteldati ust enne lak- kimist.

"Kui tahetakse teha uste või mingite muude esemete värvimist laki alla kõige puhtamalt, peegelsiledalt, siis tööd tehakse suure korralikkusega ja küllalt pika aja jooksul (võib arvata, kuivamise ja kõige ettevalmis- tusega kokku."

Seni oleme kirjeldanud ampiiruste iseloomulikke näiteid. Kohe tuleb aga lisada, et 1910-40-ndail aastail, samaaegselt rangemate ja lihtsamate, arhitekti poolt ette kirjutatud ampiirustega on levinud ka nikerdatud ukсед, mille dekoor pärineb zopfstiililt. Näiteks Saku mõisamaja ehitatud 1830.a., arhitekt oletatavasti C. Rossi) peauksel on kasutatud varaklassitsismile iseloomulikke dekoorielemente (nurgalaiendid, tilguti- did, nikerdatud rosetid, tammelehtedest lintidega pärg, nikerdatud vahe- vöö põimuvate poolringidega jms.). Seejuures on dekoor pinnapealsem ja ukse proportsionaalne jaotus (all ja ülal ruudukujuline, keskel ligi 2 korda kõrgem püstkülikuline tahvel) on tüüpiline hoopis Tallinna ampiir- uksele. Nii on Saku peenelt nikerdatud uks heaks näiteks zopfstiili ja ampiirstiili põimumisest.

¹ В. Федосев. Руководство к построению деревянных домов... Спб., 1831, с. 60

Zopfdekoor 1910-ndaist aastaist ei kao, kuid lihtsustub, põimub ampiirlikuga ja lõpuks koguni biedermeierlikuga (näiteks eelmainitud ukseid Kullasepa 7, Pikk 7, Vaksali 3 uks biedermeierliku valgvikuga).

19. saj. II veerandil liitub 3 stiilisuundumus: historitsism. Näiteks Oleviste kiriku 1828-1840.a. taastamistööl valminud neogooti ukseid (kavand Ludvig van Maydellilt, teostus kohalikult tiseritsunftilt), kus kasutusel juba sootuks erinevad profileeringud ja dekoor. Sellest aga järgnevas osas.